

Проф. др Славиша Д. Недељковић*

Проф. др Милош З. Ђорђевић**

Алекса М. Поповић, докторанд***

Филозофски факултет Универзитета у Нишу

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И ФАКТОРИ ИНТЕГРАЦИЈЕ СРПСКОГ НАРОДА У ПЕРИОДУ ОД 1774. ДО 1807. ГОДИНЕ¹

Апстракт: Период од Кучук-кајнарџијског мира до примирја у Слобозији обележен је бурним догађајима у Источном питању, оличеним у преоријентацији хабзбуршке спољне политике, јачањем утицаја Русије у Источном питању. Ови чиниоци, заједно са реформама Марије Терезије и цара Јосифа II, са једне, и пропадање османског поретка на Балкану, са друге стране, довели су до кључних промена у интегрисању српског народа. На основу релевантне грађе и литературе, у раду су размотрени чиниоци који су утицали на интегрисање српског националног корпуса у периоду који је претходио Српској револуцији и промена циљева устанка - од побољшања прилика у Београдском пашалуку до пуне независности.

Кључне речи: Хабзбуршка монархија, Османско царство, српски народ, друштвене реформе, културне и политичке прилике.

*

Исход аустро-турског рата 1737-1739. године у виду Београдског мира био је неповољан по Монархију, као и по Србе који су предвођени патријархом доживели другу велику сеобу.² Након што је 1739. године уследио период мира, настала је феудална анархија у Османском царству која је избацила на површину све недостатке османског

* slavis.a.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

** milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

*** aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

¹ Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-68/2022-14/200165), као резултат рада на пројектима *Српска нација-интегративни и дезинтегративни процеси* (бр. 177014), *Модернизација Западног Балкана* (бр. 177099) и *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (бр. 179074).

² Опширније: М. Baramova, *Negotiating Borders: Habsburg–Ottoman Peace Treaties of the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Bordering Early Modern Europe, (М. Baramova, G. Boykov, I. Parvev, eds.), Wiesbaden 2015, 115-121.

система. У таквом миљеу су Срби успели да изграде и учврсте своју унутрашњу самоуправу у кнежевинама и селима.³ Да би осигурала јужне границе, будући на другим странама угрожена од Пруске и Француске, Хабзбуршка монархија је са Портом склопила „Вечни мир“ 1747. године.⁴ Процес државних реформи у Хабзбуршкој монархији средином XVIII века је најнепосредније погодио и српска привилегијална питања. Стварање сталног система централистичког управљања српским црквенонародним питањима у Хабзбуршкој монархији током последње деценије власти Марије Терезије, било је основ транзиције српског друштва у XVIII веку од (руско)словенске ка средњоевропској културној оријентацији.⁵

Иако је у време Марије Терезије Балкан имао споредну улогу у хабзбуршкој спољној политици, успех Русије у рату 1768-1774. је принудио Беч да промени став по овом питању. Основно дипломатско питање Хабзбуршке монархије у овом рату било је како одржати савез са Русијом, а истовремено спречити њену хегемонију на Балкану, коју би стекла рушењем Османског царства. О османским припремама за рат, хабзбуршке власти су биле добро обавештене из неколико извора. Најпре, у Цариграду је боравао стални посланик Фрања Амадеус Тугут, а погранични војни командант Земуна је био у честој преписци са београдским везиром. Такође, земунски прота Василије Остојић је 12/25. децембра 1768. године јавио и митрополиту карловачком да су на турској страни комешања, да се читају султанови фермани о рату против Русије и хришћанима одузима оружје.⁶ Како би се ублажиле одредбе Београдског мира о царинама, које су се временом показале повољнијим по Порту него по Беч, хабзбуршке власти су у току Руско-турског рата 1768-1774. донеле низ граничних прописа и прописа о контроли кретања. Угарска дворска канцеларија је 13. новембра 1770. и 18. априла 1771. године донела указе о легитимисању, а Угарско намесничко веће је све стране чиновнике ставило под мере надзора.⁷ Још

³ М. Свирчевић, *Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788*, Балканика 32-33, Београд 2003, 193.

⁴ Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVIII века*, Београд 1960, 46-52; S. Nedeljković, M. Đorđević, *Political Circumstances in the Pashaluk of Belgrade on the Eve of Serbian Revolution (1787-1804)*, TEME XXXIX-3/2015, 967-968.

⁵ М. Костић, *Основа једне нове концепције српског XVIII века*, Прилози за КИФ 1-2/1923, 247-251.

⁶ У Елаборату Комисије за уређење Банатске војне границе стајало је да је Дунав на подручју од Земуна до Београда „на више места дубок три хвата, три стопе и шест цоли“, што је имало извештај војни значај у перспективи припреме за рат. С. Пецињачки, *Забелешка о Београду и његовој околини из 1768. године*, Годишњак Града Београда 27/1980, 85-92; С. Гавриловић, *Две вести о Србији и Балкану из друге половине XVIII века*, Историјски часопис 19/1972, 277-278.

⁷ М. Костић, *Генеа немачке културне оријентације у Срба*, Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку (Одабране студије), Загреб 2010, 148-149.

пре почетка рата, донета је уредба о контроли уласка (16. јуна 1768), а указом од 19. марта 1770. године дозвољена натурализација османских поданика на хабзбуршком тлу. Они који прихвате натурализацију у обавези су били да доведу и своје породице са османске на хабзбуршку страну. Сви који не би могли да докажу османско поданство, били су, по патенту од 10. децембра 1774. године, обавезни или да се натурализују, или да се иселе.⁸

Како би осигурао бољи положај Монархије, цар Јосиф II је предложио да се предложи што хитније склапање мира, уз аустријско посредовање и да, као накнаду за посредовање, Хабзбуршка монархија добије Буковину, чиме би повезала Ердељ са непосредно раније (1772) стеченом Галицијом у заокружену географску целину.⁹ У овом погледу, питање ширења на Балкан је било секундарно, али не и напуштено. Како би свако непосредно сучељење са Русијом могло да изазове њен савез са Пруском, Беч се одлучио на политику компромиса са Петроградом.¹⁰ Тако је 1780. године у Могилеву дошло до састанка између руске царице Катарине II и аустријског владара Јосифа II, а 1782. године до савеза између две царевине. Основа споразума била је подела Балканског полуострва на руску и аустријску интересну сферу. Русија је планирала да на Балкану створи две нове државе: Дакију, која би обухватала Влашку, Молдавију и Бесарабију, и Византију са престоницом у Цариграду, на чијем челу би се налазио велики кнез Константин, унук руске царице. Аустрија је са своје стране тражила територију од Влашке до Олта, Никопољ, Видин, Оршаву, Београд и најкраћу линију од Београда до ушћа Дрима у Јадранско море.¹¹ У Београдском пашалуку и у суседним областима немири и самовоља паша и јаничара су у ово време достигли врхунац. Дефтердар Хусни Јусуф ефендија је у извештају 1784. године навео да је београдски серхат (крајина) немирна област, у којој мир не може да траје дуже од три месеца. У Босни је у пролеће и лето 1784. године, поред сталних немира, владала и куга.

Након освајања Крима 1783. године, Русија је Хабзбуршкој монархији понудила да одмах покрену заједнички поход против Османског царства. Иако је одбила да учествује у рату, Аустрија је одмах започела извиђање терена и јаку политичку агитацију међу српским становништвом на подручју Београдског пашалука. Аустријски агенти су веома брзо успоставили бројне

⁸ J. Pešalj, *Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku: slučaj Habzburške monarhije*, Београдски историјски гласник, 2/2011, 182-183, 186.

⁹ K. Roider, *Austria's Eastern Question, 1700-1790*, Princeton 1982, 111-112, 119, 146-147.

¹⁰ E. Zöllner, *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien 1984, 320.

¹¹ В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 117-123; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 968.

контакте са српским првацима, који су од овог савеза очекивали ослобођење. Неспоразуми између Порте и Русије су врхунац достигли 1787. године, када је Порта објавила рат Русији. Пре објаве рата, извршено је разоружање становништва у Београдском пашалуку и другим крајевима, које је праћено репресијама и употребом башибозлука. Услед репресије, велики број људи је пребегао преко Саве и Дунава. Током каснијег рата ово становништво је уврштено у састав фрајкора. По слову савезног уговора, Хабзбуршка монархија је ступила у рат почетком фебруара 1788. године, након што су пропали покушаји да уз помоћ Срба почетком децембра 1787. године на препад заузму Београд и друга утврђења уз границу.¹²

Прву српску чету је формирао Радич Петровић, у којој су војевали и Коча Анђелковић и млади Карађорђе Петровић.¹³ Коча је активно учествовао у борбама које су вођене против турских снага. После напада аустријске војске и фрајкора на Смедерево, Коча је одбио да се врати на аустријску територију, па је са групом српских сабораца кренуо у унутрашњост Србије. Са својом малобројном четом, Коча је напао Турке и за веома кратко време ослободио Пожаревац, Хасан-пашину Паланку, Баточину и Багрдан, где је сместио свој штаб. Учврстивши се у Багрданском теснацу, Коча је загосподарио Цариградским друмом, који је био најважнија турска саобраћајница у Србији.¹⁴ Узимање Крагујевца и пресецање Цариградског друма били су крајњи домети Коче и његових бораца. Аустријска команда је Кочи доделила чин капетана и златну медаљу, али му је ускратила преко потребну војну помоћ и наоружање. Српски борци били су препуштени сами себи, борећи се скоро свакодневно са бројним турским одредима.¹⁵ Након што су елиминисали отпор Кочиног и других одреда, Турци су над народом почели да спроводе терор широких размера. Рачуна се да је само до краја јуна у Монархију пребегло око 50.000 људи. Османска офанзива у Банату која је уследила изненадила је слабе аустријске снаге тако да су Турци заузели цео јужни Банат и ушли у Панчево. У борбама са Турцима, приликом одбране рударског места Брзаско страдао је и капетан Коча.¹⁶

У хомољском крају је окупљен одред Марјана Јовановића. Овај одред је прешао Ресаву и деловао на подручју између и Ћуприје и Пожаревца, одакле је почетком маја 1788. године потиснут и био принуђен да пређе

¹² Већ 1787. године у црноморској луци Херсону су се Катарина II и Јозеф II договорили о даљим корацима две силе према Османском царству. Прве ратне операције у којима је Русија имала успеха отпочеле су још исте године. G. Stadtmüller, *Geschichte der habsburgischen Macht*, Stuttgart 1966, 80; В. Ђоровић, *Историја Срба*, Београд 1993, 501-503; S. Nedeljković, М. Ђорђевић, нав. дело, 968.

¹³ Архив Србије (даље: АС), Министарство Просвете и црквених дела (даље: МПс-П), 1841, ф II, р 47, Б No 1672, Ивањица 1. октобра 1841; Исто, Б No 1564/1841.

¹⁴ *Грађа бечких архива о Првом српском устанку (1804-1810)*, I, (прир. С. Гавриловић), Београд 1985, 31-45.

¹⁵ М. Ђорђевић, *Србија у устанку 1804-1813*, Београд 1979, 19-30.

¹⁶ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, Смедеревска Паланка 1993, 32-40; Д. Пантелић, *Кочина крајина*, Београд 1930, 11.

преко Дунава у Банат. Почетком 1789. године Марјан Јовановић се са својим одредом, овај пут под аустријском командом, вратио на простор Београдског пашалука. Од почетка рата деловали су и фрајкори Михаила Михаљевића и Јована Брановачког, који су били под аустријском командом и у субординацији са регуларним аустријским јединицама. Сви добровољачки одреди састављени од припадника српског народа су уживали подршку и помоћ народа на подручјима на којима су деловали.¹⁷ Турска офанзива у Банату није дуго трајала. Недовољно спремна за дуготрајније ратовање, турска војска је брзо изгубила офанзивну моћ и није искористила своје почетне успехе. У јесен су обе стране склопиле примирје које је трајало до лета 1789. године.¹⁸ Хабзбуршка војска није, дакле, током рата 1789-1791. улазила дубље у османску територију, изузев у Шумадији и Подрињу, а и тада је у ту сврху користила фрајкоре као претходнице. Овакво држање је у извесној мери одражавало намеру хабзбуршких власти у остваривању концепта „Дунавске монархије“ у којем територије јужније од Београда нису имале примарни значај.¹⁹ Стога се и народ држао доста пасивно, изузев логистичке подршке фрајкорима, те до општенонародног устанка није дошло. Положај Хабзбуршке монархије постао је утолико тежи што је 1789. године избила Француска револуција. За све време владавине јачала је унутрашња опозиција Јосифу II, што се нарочито убрзало са ратним неуспесима. Ове околности су навеле бечки двор на промену ратног плана, који је сада укључивао задржавање једино Београда, Смедерева, Шапца и Оршаве, док би сва остала заузета подручја требало напустити.²⁰

¹⁷ На почетку устанка 1804. године, могло је бити приближно 18.000 бораца који су учествовали у ратним дејствима 1788-1790. године, што је представљало значајну снагу са великим ратним искуством. Г. Јакшић, *Борба за слободу Србије 1788-1816*, Београд 1937, 39-42; *Списи бечких архива о Првом српском устанку* (прир. А. Ивић), Београд 1935, 67; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 969-970.

¹⁸ Почетком 1789. године је Пруска склопила савез са Британијом и Холандијом, а како би предупредила увлачење Османског царства и опкољавање са обе стране границе, Хабзбуршка монархија је покренула рат, са намером да брзом акцијом принуди Порту на капитулацију и издејствује од ње повољан мировни уговор. Фелдмаршал Лаудон је за брзо освајање Београда захвалио председнику Дворског ратног савета грофу Андрији Хадику који му је доставио нацрте тврђаве. O. Regele, *Der österreichische Hofkriegsrat 1556-1848*, Wien 1949, 58; В. Поповић, нав. дело, 121-123; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 971.

¹⁹ M. Baramova, *Grenzvorstellungen im Europa der Frühen Neuzeit*. In: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2010, 6.

²⁰ Страх од одмазде међу српским становништвом довео је до таласа иселавања одмах након повлачења хабзбуршке војске и фрајкора. Од марта 1790. године, иселавање је постало масовно. Народ из Подриња је отишао са првацима и архимандритом Стеваном (Јовановићем). Бачки владика Јован (Јовановић) је, пре но што је збег прешао Саву, упутио позив да народ остане веран цару. Одговор, нешто више од месец дана касније, гласио је да је народ цару остао веран, а да сада због тога мора да бежи. Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан - Подунавље XVIII и XIX столећа*, Београд 1969, 152-157; Д. Пантелић, *Кочина крајина*, 42, 183.

Митрополит Мојсије (Путник) је, иако није могао ништа постићи, изнео трonoшком архимандриту Стевану (Јовановићу) можда и најтачнију и најискренију констатацију: да судбина цркве, манастира и народа зависи од тога да ли ће бити под Турском или Аустријом. Ово питање је решено аустро-пруском конвенцијом у Рајхенбаху (27. јула 1790. године), којом је Хабзбуршка монархија примила обавезу да напусти подручја јужно од Саве и Дунава, уз право на исправку границе.²¹ Архимандрит Стеван (Јовановић) се, преко Темишварског сабора, представком обратио цару Леополду II. У представи цару је упућена молба да се Србима пружи помоћ у одбрани од османских снага, а ако то није могуће, да се, чим покупи летину, сав народ пресели у Војну границу. У супротном, народ ће бити принуђен да се стави под заштиту друге хришћанске силе.²² Поред архимандрита Стевана, представку је потписало и неколико народних првака. У поновљеној представи, од Темишварског сабора је тражено да у завршном елаборату буде и нека реч у корист Србије и Босне. Обе представке је комесару Шмитфелду предао бачки владика Јован, који их је и превео на немачки језик. Једина помоћ коју је Хабзбуршка монархија могла пружити у овом тренутку, било је иселјавање на њено подручје, без рокова и гаранција.

Темишварски сабор је захтевао да се у Банату, у оквиру Хабзбуршке монархије образује аутономна српска територија, уз пуно поштовање привилегија у другим деловима Монархије.²³ У савременој држави, територијална аутономија је основни облик политичке аутономије, те је српска интелигенција Хабзбуршке монархије прихватила и територијалну аутономију као оквир у ком би се еманциповео национални корпус, уместо до тада прихваћеног става да је потребно формирање националног племства као носиоца националне еманципације. Малобројност српског племства утицала је на то да српска црквена јерархија преузме народно вођство. Трговачки слој српског друштва у Хабзбуршкој монархији је јачао кроз читав XVIII век, али је тек од Темишварског сабора задобио највећи утицај у народу. Са друге стране, на простору Османског царства, крупни сеоски домаћини и кнезови су били носиоци економске и социјалне моћи, а развијене трговинске везе са трговцима у Хабзбуршкој монархији су од њих учиниле водећи социјални слој у периоду Српске револуције.²⁴

²¹ Д. Пантелић, *Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1788-1790*, Београд 1930, 191-193.

²² Ово сведочи да су српски прваци учавали разлику међу силама, али и међусобно трвење Хабзбуршке монархије и Русије.

²³ С. Гавриловић, *О борби Срба у Хабзбуршкој Монархији за политичко-територијалну аутономију (1690-1848)*, Зборник Матице српске за историју 43/1991, 15-17; В. Гавриловић, *Питање Војводине на Темишварском Сабору*, Извори о историји и култури Војводине, II, (ур. Д. Микавица), Нови Сад, 143.

²⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије (1790-1918)*, 1, Београд 1989, 34-37; С. Гавриловић, *Срби у Хрватској у XVIII веку*, О Србима Хабзбуршке монархије, Београд 2010, 121-127.

Дефиниција нације која је изнета на Темишварском сабору, подразумевала је, речима Ивана Југовића, нацију као заједницу организовану на принципу унутрашњег реда и одбрани од спољног непријатеља,²⁵ што је постао основ на коме је развијана обновљена српска државност. Промене настале у другој половини XVIII века су створиле структуре на којима је изграђен српски национални покрет.²⁶

Мировни преговори у Свиштову почели су 30. децембра 1790. године. У Бечу су у ово време већ боравили јагодински прота Јован Миловић, поп Никола Радомировић и крајински оберкнез Данило Алексијевић, који су, заједно са архимандритом Стеваном (Јовановићем), 16. фебруара 1791. године упутили молбу цару Леополду II да при склапању мира посредује у корист српског народа и олакша његов положај, или да их на време обавести о супротном, како би могли предузети неопходне кораке. На двору је одлучено да се за оне који остану под Османским царством тражи амнестија, а да се они који су већ прешли и који пређу на хабзбуршко тле, ставе у надлежност одговарајућих државних тела. Стеван (Јовановић) се за време тромесечног боравка у Бечу, вероватно сусретао и са влашким бојарима, те је био упознат са положајем Влашке. О положају Влашке се обавештавао и код Алексијевића. По повратку у Срем, маја 1791. године, архимандрит Стеван је израдио програм српске аутономије у Османском царству, који су потписали, он, архимандрит Василије (Радосављевић) и прота Јован Миловић. На овај програм је, поред положаја Влашке, вероватно утицао и Темишварски сабор, али и бачки владика Јован и митрополит Стефан, личним запажањима. План Стевана (Јовановића) је предвиђао да програм српске аутономије у Османском царству потпишу представници из свих слојева народа и да се, онда, овај програм однесе у Беч, па ако у Бечу пропадне, у Свиштов. Међутим, услед кратког времена које му је стајало на располагању, архимандрит Стеван је отишао право у Свиштов.²⁷ На путу за Свиштов заустављен је Темишвару и враћен у Београд. Из Гргетег, где је боравио, Стеван (Јовановић) је маја 1791. године упутио молбу митрополиту Стефану (Стратимировићу) да у име народа и свештенства Србије затражи од цара да се у мировни уговор унесе тачка по којој би се Porta обавезала на амнестирање побуњеника, забрану прогона, освете и насиља и на заштиту живота, вере и имовине народа. Мировним уговором, који је потписан у Београду 4. августа 1791. године, првом тачком је решено

²⁵ *Грађа за историју Првог српског устанка* (прир. Р. Петровић), Београд 1954, 199-201.

²⁶ М. Екмечић, нав. дело, 41, 89-93.

²⁷ Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791-1794)*, Београд 1927, 183-188; S. Nedeljković, M. Ђорђевић, нав. дело, 972.

питање опште амнестије, а осмом је признато хабзбуршко држављанство онима који су се затекли на њеном тлу у време потписивања мира.²⁸

Након Свиштовског мира (4. августа 1791.) донет је и низ султанових фермана, указа којима су спроведене одредбе о миру и ближе одређено функционисање државне управе и друштвеног система унутар Београдског пашалука. Овим актима је забрањен приступ јаничарима у пашалук, укинути су читлуци, организована народна војска и одређене народне старешине: кнезови (кметови) у селима и оберкнезови (од немачког *über*: виши, старији, пречи; и српског кнез) у кнежинама (нахијама). Од дванаесторице оберкнезова је одређен један главни (баш) кнез. Овима је формално уређено функционисање већ постојеће народне организације, кнежинске самоуправе. Кнезови и оберкнезови су били посредници између народа и османских власти, те је готово нестало директног односа раје према државним властима. Главна задужења оберкнезова била су да одређени износ годишњег данка разрежу на становништво у својој нахији и прикупе предвиђени износ, који потом предају баш-кнезу, а он државним османским властима, тј. царском мухасилу у Београду. Државни органи власти се нису више смели мешати у питања народног живота. Из ове функције је проистицала и одговорност кнезова и оберкнезова за ред и мир у оним подручјима за која су били надлежни, која је у односу према султановим чиновницима значила и њихову колективну одговорност за евентуалне преступе у селима и нахијама.

Власт у Београдском пашалуку била је поверена Бећир-паши који је погубио истакнутог јаничарског вођу Дели Ахмета и прогласио ферман о забрани повратка јаничара у Београдски пашалук. Мере Бећир-паше изазвале су побуну јаничарских паша у Нишу, али је она била брзо угушена. Јаничари који су повучени из Београдског пашалука и позвани у Цариград, побунили су се на путу кроз Бугарску и придружили крцалијским одредима који су крстарили северозападном Бугарском. На челу тих одреда налазио се одметник од Порте, Осман Пазван-оглу.²⁹ Он је 1793. године успео да узме власт у Видинском пашалуку, одакле је слао своје крцалије у пљачкашке

²⁸ Збегови су се почели враћати након што је, крајем октобра и почетком новембра 1791. године, Бећир-паша почео да упућује обећања да ће према народу добро поступати и да ће народ бити ослобођен данка за три године. Ова мера је смањила, а затим и зауставила емиграцију, а дошло је и до случајева враћања из Аустрије, чак и већих група становништва, нарочито од када је у Аустрији започела регрутација и упис у фрајкоре за рат против Француске. *Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918*, (прир. Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин), Нови Сад 2007, 127-128; Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791-1794)*, 60-65.

²⁹ АС, МПс-П, 1841, ф II, р 47, Б No 1614, No 456, Слатина 15. јули 1841; Исто, No 348, Б No 1816/1841, Зајечар 6. октобар 1841.

походе у Србију и Влашку. Као један од најмоћнијих феудалаца у Видинском пашалуку, Пазван-оглу није признавао суверенитет султана и Порте и око себе је окупио све противнике централних власти у Цариграду. После Бећир-паше, који је јула 1792. године био упућен у Битољ, за београдског везира био је постављен Мехмед Пекмеџи-паша. За разлику од енергичног и предузимљивог Бећир-паше, нови београдски везир показао се као инертан и неспособан, што су одмах искористили прогнани јаничари.³⁰ Већ у августу, њихови одреди су стигли испред зидина Београда, а затим су уз помоћ београдских Турака заузели град и заробили везира. Вест о поновном враћању јаничара у Београд изазвала је велку забринутост на Порти, која је одмах наредила босанском паши и нишком мухафису да са својим одредима крену ка Београду и у том граду поврате ауторитет царских власти. И док је босанска војска била лако разбијена, друга војска којом је командовао нишки Топал Ахмед-паша успела је крајем новембра да разбије јаничаре и да их протера из Београда. Као награду за успешно обављен посао, Топал Ахмед-паша је јануара 1793. године био постављен за београдског везира. На том месту он се задржао само шест месеци.³¹

Топал Ахмед-пашу наследио је јула 1793. године Хаџи Мустафа-паша, који је сматрао да се само коренитим реформама може осигурати мир и поправити стање у немирном Београдском пашалуку. Знајући да располаже са релативно slabим одредима царске војске који су недовољни да изађу на крај са бројним јаничарима и крџалијама, Мустафа паша је приступио организовању српских војних одреда. Како је и самим Србима било у интересу да се ослободе јаничара, било је логично очекивати да ће они учинити све како би помогли властима да заведу мир у Београдском пашлуку. Српска народна војска, која је била потчињена турској „царској“ служби, била је добро наоружана и бројала је око петнаест хиљада људи. Имала је свој командни кадар (харамбаше и буљубаше), а на њеном челу налазио се бимбаша Станко Арамбашевић, родом из Београдске нахије.³² На збору 26. августа 1793. године, на Велику Госпојину, Мустафа-паша, Азис-ефендија и народни прваци су се сагласили око гаранција да ће бити уведен поредак и да насиља више неће бити, али је у посао народних првака дато да се постарају за насељавање. На овом збору је саопштено да се порез има давати одсеком од 650.000 гроша годишње у две рате, а одређене су и дажбине према паши и посади Београда, као и процедура за преступнике, Србе и Турке и поступак за Турке који залазе у српска села. Становништво је било обавезно да се, без оклевања, одазове позиву да

³⁰ В. Карацић. *Први и Други српски устанак*, Београд 1947, 15-23.

³¹ Г. Јакшић, нав. дело, 135.

³² В. Стојанчевић, *Србија у време Првог српског устанка 1804-1813*, Лесковац 1980, 12-30; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 972-973.

брани Београд од јаничара. Српски народ у Београдском пашалуку је у ово време, највероватније, добио и право да слободно обнавља и гради цркве.

Мустафа-паша је 1794. године објавио два Портина фермана који су одговарали на народне представке из времена Топал Ахмед-паше. У овим представкама је, 1793. године, тражено да се у земљи уведе правни поредак, како се Турци, осим паша и кнезова, не би мешали у царске послове. Првим ферманом су потврђени кнезови и оберкнезови, тј. ранији органи власти. Кнез је био одговоран за све становнике села и њихове тужбе је слао оберкнезу, а он паши на решавање. Турцима је забрањено да залазе у села у којима живе само Срби, а оне који се тамо појаве, треба хватати и предавати оберкнезу. Други ферман је наложио да се дуж путева саграде ханови, како Турци не би морали, нити имали оправдања да свраћају у српска села и куће. По првом ферману, Мустафа-паша је потврђен за старешину пашалука, а спахијама је наложено да се настане у Београду. Утврђена је главарина од 15 гроша,³³ од чега је издвајан један грош наднице за онога ко сакупља порез. Паша је могао да држи највише 600 војника под платом, а мула и кадије су, уместо ранијих 10, добили по четири акче од судске таксе. Пљачка и друга насиља над сељаштвом су најстроже забрањена. Други ферман је дозволио слободну градњу цркава, а у трећем је поновљена одредба о главарини од 15 гроша, уз напомену да Срби нису дужни ишта давати Турцима у пролазу. Спахијске дажбине, чибук (дажбина на ситну стоку) и харач су задржани, по ранијим прописима. Промена је настала у томе што је од ранијих 20, главарина сада износила 15 гроша и подељена на две једнаке рате (о Ђурђевдану и Митровдану). Натуралне дажбине су укинуте, изузев дрва и сена.³⁴

У историографији је прихваћен став да до Првог српског устанка и Српске револуције не би дошло да у време након последњег Аустро-турског рата (1788-1791) нису на простору Београдског пашалука уведене важне промене у организацији власти. Најзначајнија последица Свиштовског мира било је сазревање свести о томе да стварање велепоседничког племства није једини начин за стварање националне државе. Друштвена снага српског друштва Хабзбуршке монархије лежала је у грађанском слоју. Повезивање овог слоја са носиоцима друштвене моћи у Београдском пашалуку, који су, такође, своју економску и, преко ње, друштвену моћ, заснивали на трговинском капиталу, довело је до пребацивања средишта

³³ Један грош је вредео стотину и двадесет акчи. Будући да је акча у разматраном периоду тежила ~0,1 грам сребра, може се доћи до приближне вредности од ~180 грама сребра главарине. S. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, New York 2003, 238.

³⁴ М. Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе. Од кнежинске до општинске самоуправе*, Београд 2011, 43-48, 50-51; Д. Пантелић, *Београдски пашалук 1791-1794*, 141-146, 148-162.

српског народа са простора јужне Угарске у Шумадију, где је управо кроз политички утицај Срба са простора јужне Угарске на друштвени покрет српског народа под османском влашћу, устанак против дахијске самовладе прерастао у Српску револуцију.³⁵

У лето 1797. године београдски везир Мустафа-паша постављен је за румелијског беглер-бега са задатком да поврати ауторитет Порте у Видину и очисти Румелију од одметника. Док је Хаџи Мустафа-паша боравио у Пловдиву, одакле је руководио акцијама против Пазван-оглуа, видински господар је наредио јаничарско-крџалијским одредима да нападну Србију. Изненадни напад Пазван-оглуових трупа у потпуности је изненадио турске и српске одреде код Пожаревца, који су се у нeredу повукли. После заузимања Пожаревца, јаничари су напали Београд и заузели доњу варош. Пад београдске тврђаве спречен је српским одредима из Ваљева. Српски одреди и турска царска војска наставили су нападе на јаничаре и успели да их потисну из Београдског пашалука. Почетком 1798. године Порта је спровела обимне војне припреме против Пазван-оглуа, али су напади на Видин завршени без успеха. Мустафа-паша је због тога био смењен са положаја румелијског беглер-бега и враћен у Београдски пашалук.³⁶ Почетком 1799. године у Београдски пашалук стигао је Портин ферман о повратку јаничара у Србију. Најпре је на превару убијен командант српских наоружаних одреда Станко Арамбашевић, а потом су предузети покушаји да се од Срба одузме оружје. Убрзо по убиству Станка Арамбашевића, по наређењу зворничког паше, ликвидиран је и трonoшки архимандрит Стеван (Јовановић). Крајем фебруара 1800. године избили су јаничарски немири у Шапцу и том приликом су убијена два српска кнеза.³⁷ Хаџи Мустафа-паша је угушио побуну јаничара у Шапцу, али су јаничари у остатку Пашалука успели да се организују и на препад заузму Београд. Хаџи Мустафа паша је затворен у тамницу и средином децембра 1801. године ликвидиран.³⁸

Са доласком дахија на власт у Пашалуку, у све нахије су уведене кабадахије (мале дахије), а у сва села субаше, као људи задужени да спроводе власт дахија. Кнежинска самоуправа је за време дахија (1801-1804) озбиљно нарушена. Завладала је општа несигурност и страх у народу. Обновљени су и читлуци, а спахије које су одбиле да се повинују дахијској власти су прогнане из Пашалука. Дахије су, као одметници од царске власти, који су на нелегалан начин дошли на власт, већ 1802. године ушле у сукоб са спахијама, чак и из суседних области. Неки кнезови су у ово време почели да се повезују међусобно и организују отпор дахијама, а 1803. године је

³⁵ М. Екмечић, нав. дело, 83.

³⁶ В. Ђорђевић, нав. дело, 522-525; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 974.

³⁷ АС, Лична збирка Љубомира Ковачевића, бр 366/1804.

³⁸ М. Ђорђевић, нав. дело, 82.

забележено да су се обратили капетану аустријске Војне границе Јевти Стојковићу, молбом да упозна команду Војне границе и двор са предлогом да Аустрија помогне борбу против дахија, а да након протеривања дахија, окупира Београдски пашалук.³⁹ Овај предлог је аустријски двор одбио, јер је био противан Свиштовском миру, за чију ревизију Аустрија није имала снаге, с обзиром на то да је била исцрпљена дуготрајним ратовима против Француске (1792-1797, 1798-1802). Како би се спречила народна побуна, која може да доведе и до мешања страних сила, Porta је током 1802. године настојала да умири побуне јаничара и заустави процес читлучења, те је у Босански пашалук за валију постављен Абу Бећир-паша, који је успешно (мада се показало краткотрајно), испунио налог Порте, што је и основни узрок томе да Први српски устанак није остварио већих успеха на простору Босанског пашалука.⁴⁰

Од јесени 1803. године су српски прваци ступили у одлучнију организацију на припремању устанка, у чему су се посебно истицали Алекса Ненадовић и Хаџи Рувим, који су уговарали и набавку оружја и муниције из Аустрије. У припремама устанка они су се ослањали и на везе са српским трговцима у Аустрији и официрима Војне границе. Након што су дахије откриле припреме за устанак, због погоршања свог положаја, најпре су одлучиле да разоружају народ, али како то није било могуће, као решење су одабрале да погубе све оберкнезове и кметове, и на њихово место поставе себи лојалне људе из српске средине. „Сеча кнезова“ је започела 5. фебруара 1804. године и завршена је за четири до пет дана, али је њен исход био супротан од очекиваног. Уместо да сузбије, она је само убрзала избијање устанка.⁴¹ Устанак у Србији 1804. године, био је почетак друштвеног и националног процеса, из кога су настали нова српска држава и друштво XIX века, као израз нове независне државне творевине. Српска револуција започета 1804. године имала је двоструки значај за међународне односе и интересе великих сила укључених у Источно питање: актуелно, посматрано на политичке прилике почетком XIX века, али и начелно, посматрано кроз призму дужег историјског процеса који се развио на Балкану у току XIX века. Ове две карактеристике Српске револуције најдубље су задирале у интересе великих сила укључених у Источно питање.⁴²

³⁹ М. Свирчевић, *Локална управа и развој модерне српске државе*, 53-55.

⁴⁰ М. Екмечић, нав. дело 104-109.

⁴¹ АС, Књажева Канцеларија, XII, 66, Каленић 21. март 1820; Исто, XII, 76, Јагодина 2. Јуни 1820; АС, МПС-П, 1841, ф II, р 47, К Б No 1595/1841; *Грађа бечких архива*, 47-50; М. Ђорђевић, нав. дело, 92; В. Стојанчевић, нав. дело, 21-24; Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 320; S. Nedeljković, M. Đorđević, нав. дело, 974-976.

⁴² С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд 2001, 4-45.

На почетку Српске револуције сматрало се да, ако се Цариград приволи или, на неки начин, примора да пристане на гаранције неке од европских сила (у првом реду Аустрије или Русије), циљеви устанка могу бити осигурани. Порта није пристала да се нека европска сила меша у њене унутрашње ствари, нити су аустријски или руски двор хтели да побуњеним Србима дају нека посебна права која би довела у питање суверенитет Порте. У Београд је послат Абу Бећир-паша, који је постигао споразум са устаницима, по којем су испуњени сви устанички захтеви и обећано враћање стања уговореног Свиштовским миром. Непостојање гаранција стране силе било је један од два узрока неиспуњења овог споразума. Други, важнији разлог је био одбијање јаничара да прихвате предају власти у Пашалуку. Недостаци споразума Бећир-паше са устаницима су били и у томе што нису јасно разграничене надлежности и одговорности устаничких и султанових институција, што је исправљено Ичковим миром 1806. године. Међутим, ни Ичков мир није предвиђао гаранције стране силе, а претходно уређење у Пашалуку је нарушено због тога што је међународни уговор прописивао аутономију Пашалука, али не и начин њене заштите.⁴³ У време преговора Бећир-паше са устаницима су и остале области под османском влашћу већ показивале знаке побуне,⁴⁴ а циљеви устанка су прерасли од захтева за спречавањем злоупотреба у захтев за стицање независне националне државе српског народа.

Став аустријског двора био је да побуњеним Србима треба учинити уступке и потврдити привилегије које су имали у Београдском пашалуку пре доласка дахија на власт, али су Србију сматрали као турску територију.⁴⁵ Најдаље је у сусрет српским устаницима изашао цар Франц, који се марта 1806. године, личним писмом обратио султану Селиму III, залажући се за умереност Порте у пацификацији српског устанка.⁴⁶ Српске устаничке вође настојале су да што више придобију бечки двор за заштиту (1804. и 1805), не одбацујући чак ни могућност да Аустрија запоседне већ ослобођену територију Србије и уврсти је у свој административни систем.⁴⁷ До краја 1806. године, политички односи Аустрије са српским устаницима били су неслужбени, при чему није порицан суверенитет Порте, али је са друге стране, прихватано ново стање, уз одржавање политичких и других веза са устаничким вођама. Граничне проблеме и спорове на Сави и Дунаву,

⁴³ Знаменита документа за историју српског народа, 158-159.

⁴⁴ С. Vacalopoulos, *La Macédonie au début du XIX siècle par les consuls Européens de Thessalonique*, Thessalonique 1980, 64-66.

⁴⁵ *Списи Бечких архива о Првом устанку*, III, (прир. А. Ивић), Београд 1937, 246-253.

⁴⁶ Г. Јакшић, *Европа и васкрс Србије*, Београд 1933, 29.

⁴⁷ S. Pavlovitch, *Anglo-Rusian rivalry in Serbia 1837-1839, the mission of colonel Hodges*, Paris 1961, 34-37.

трговинске спорове, питања шверца и криминала, затим питање пловидбе Савом и Дунавом, Аустрија не решава у Цариграду, већ у директним разговорима са Карађорђем као врховним представником устаника. До изграђивања јачих политичких односа између Аустрије и Србије дошло је 1807. године.

Користећи се правом које је стекла по Кучук-кајнарџијском миру, Русија је настојала да ојача свој положај у Источном питању.⁴⁸ Став Русије је, у почетку, био да се српски устанак мора држати под контролом, како се не би дозволило мешање још неке државе у Источно питање. Промена руског става наступила је са османским нападом на Русију 23. новембра 1806. године, када је Русија подржала устанак. Устаничко одбијање Ичковог мира се може тумачити у овом контексту. Са друге стране, руске власти су биле добро обавештене, преко конзулата у Букурешту, да страни утицај не може добити првенство у вођству српског устанка.⁴⁹ У овоме се може тражити и разлог томе да је руска политика на Балкану све до 1912. године, радије подржавала стварање низа аутономних држава на територији Османског царства, него стварање јединствене државе српског народа. Улазак Русије у рат са Турском, Наполеонове победе против Пруске, Тилзитски мир, руско-турско примирје у Слобозији и, посебно, Тицанова буна у Срему (1807), били су од великог значаја за даљи развој аустријско-српских односа.⁵⁰

⁴⁸ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, I, (ed. par G. ef. Noradounghian), Paris 1897, 323.

⁴⁹ *Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия*, (подг. С. А. Никитин), Москва 1980, 240-245.

⁵⁰ Током фебруара и марта 1808. године у Петрограду је између француског посланика и руског министра иностраних послова био сачињен пројекат о деоби Турске по коме би Србија постала независна под владом једног аустријског принца, који би се оженио једном од великих руских војвоткиња. Поред овог пројекта, нешто касније, постојао је још један, по којем би територија састављена од Србије и Македоније са Солуном била предата Аустрији. У исто време, Аустрија је, имајући за то прећутну сагласност Француске, настојала да приволи устаничке вође да јој предају Београд. За то је био посебно ангажован петроварадински командант фелдмаршал Симбшен који је Србима у накнаду обећавао аустријску заштиту на Порти. В. Jelavich, *History of the Balkans, I: Twentieth Century*, Cambridge 1983, 45-47; Г. Јакшић, *Србија од 1813-1834*, Београд 1937, 23-30; В. Стојанчевић, нав. дело, 192-194; D Djordjević, S. Fischer Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, New York 1981, 14-20.

Необјављени извори:

Архив Србије, Књажева Канцеларија, XII, 66, Каленић 21. март 1820; Исто XII, 76, Јагодина 2. јуни 1820.

Архив Србије, Лични фонд Љубомира Ковачевића, бр 366/1804.

Архив Србије, Министарство Просвете и црквених дела за 1841, ф II, р 47, Б No 1672, Ивањица 1. октобра 1841; Б No 1564/1841; Б No 1614, No 456, Слатина 15. јули 1841; No 348, Б No 1816/1841, Зајечар 6. октобар 1841; К Б No 1595/1841.

Објављени извори:

Гавриловић, Славко, Две вести о Србији и Балкану из друге половине XVIII века, Историјски часопис 19/1972, 277-281.

Грађа бечких архива о Првом српском устанку (1804-1810), I, (прир. Гавриловић, Славко), Београд 1985.

Грађа за историју Првог српског устанка, (прир. Петровић, Радослав), Београд 1954.

Знаменита документа за историју српског народа 1538-1918, (прир. Микавица, Дејан, Лемајић, Ненад, Васин, Горан), Нови Сад 2007.

Первое сербское восстание 1804-1813 гг. и Россия, (подг. Никитин, Сергей Александрович), Москва 1980.

Пецињачки, Срета, Забелешка о Београду и његовој околини из 1768. године, Годишњак Града Београда 27/1980, 85-92.

Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman, I, (ed. Par ef. Noradounghian, Gabriel), Paris 1897.

Списи бечких архива о Првом српском устанку, I, III, (прир. Ивић, Алекса), Београд 1935, 1937.

Литература:

Baramova, Maria, Negotiating Borders: Habsburg–Ottoman Peace Treaties of the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Bordering Early Modern Europe, (Baramova, Maria, Boykov, Grigori, Parvev, Ivan, eds.), Wiesbaden 2015, 115-120.

Baramova, Maria, Grenzvorstellungen im Europa der Frühen Neuzeit. In: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2010, 6.

Vacalopoulos, Constantine, La Macédonie au début du XIX siècle par les consuls Européens de Thessalonique, Thessalonique 1980.

Гавриловић, Владан, Питање Војводине на Темишварском Сабору, Извори о историји и култури Војводине, II, (ур. Микавица, Дејан), Нови Сад, 139-162.

Гавриловић, Славко, О борби Срба у Хабзбуршкој Монархиј за политичко-територијалну аутономију (1690-1848), Зборник Матице српске за историју 43/1991, 7-24.

Гавриловић, Славко, Прилог историји трговине и миграције Балкан - Подунавље XVIII и XIX столећа, Београд 1969.

Гавриловић, Славко, Срби у Хрватској у XVIII веку, О Србима Хабзбуршке Монархије, Београд 2010, 7-43.

Djordjević, Dimitrije, Fischer Galati, Stephen, The Balkan Revolutionary Tradition, New York 1981.

Ђорђевић, Мирослав, Србија у устанку 1804-1813, Београд 1979.

Екмечић, Милорад, Стварање Југославије (1790-1918), I, Београд 1989.

Zöllner, Erich, Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien 1984.

Јакшић, Гргур, Борба за слободу Србије 1788-1816, Београд 1937.

Јакшић, Гргур, Европа и васкрс Србије, Београд 1933.

Јакшић, Гргур, Србија од 1813-1834, Београд 1937.

Jelavich, Barbara, History of the Balkans, I: Twentieth Century, Cambridge 1983.

Карацић. Вук Стефановић, Први и Други српски устанак, Београд 1947.

Костић, Мита, Генеза немачке културне оријентације у Срба, Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку, (Одабране студије), Загреб 2010, 141-152.

Костић, Мита, Основа једне нове концепције српског XVIII века, Прилози за КЛИФ 1-2/1923, 247-251.

Љушић, Радош, Вожд Карађорђе, I, Смедеревска Паланка 1993.

Nedeljković, Slaviša, Đorđević, Miloš, Political Circumstances in the Pashaluk of Belgrade on the Eve of Serbian Revolution (1787-1804), TEME XXXIX-3/2015, 965-979.

Pavlovitch, Stevan, Anglo-Rusian rivalry in Serbia 1837-1839. The mission of colonel Hodges, Paris 1961.

Павловић, Стеван, Историја Балкана 1804-1945, Београд 2001.

Pamuk, Sevket, A Monetary History of the Ottoman Empire, New York 2003.

Пантелић, Душан, Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791-1794), Београд 1927.

Пантелић, Душан, Кочина крајина, Београд 1930.

Пантелић, Душан, Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1788-1790, Београд 1930.

Pešalj, Jovan, Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku: slučaj Habzburške monarhije, Београдски историјски гласник, 2/2011, 177-190.

Поповић, Васиљ, Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Београд 1996.

Радоњић, Јован, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Београд 1950.

Regele, Oskar, Der österreichische Hofkriegsrat 1556-1848, Wien 1949.

Roider, Karl, Austra's Eastern Question, 1700-1790, Princeton 1982.

Самарџић, Радован, Београд и Србија у списима француских савременика XVI-XVIII века, Београд 1960.

Свирчевић, Мирослав, Кнежинска и сеоска самоуправа у Србији 1739-1788, Балканика 32-33/2003, 183-196.

Свирчевић, Мирослав, Локална управа и развој модерне српске државе. Од кнежинске до општинске самоуправе, Београд 2011.

Stadtmüller, Georg, Geschichte der habsburgischen Macht, Stuttgart 1966.

Стојанчевић, Владимир, Србија у време Првог српског устанка 1804-1813, Лесковац 1980.

Ђоровић, Владимир, Историја Срба, Београд 1993.

Summary

Slaviša D. Nedeljković, Miloš Z. Đorđević, Aleksa M. Popović

THE EASTERN QUESTION AND FACTORS OF THE SERB NATIONAL INTEGRATION DURING THE PERIOD 1774-1807

The period from the Peace of Kuchuk-Kaynardji to the armistice in Slobozia was marked by turbulent events in the Eastern Question, embodied in the reorientation of Habsburg foreign policy, under the influence of Russia's stronger ascendant in the Eastern Question. These factors, together with the reforms of Maria Theresa and Emperor Joseph II on the one hand and the collapse of the Ottoman order in the Balkans on the other, led to key changes in the integration of the Serbian people. The Russo-Turkish war of 1768-1774 apparently indirectly affected the Serb people. However, during this period, the Habsburg Monarchy prescribed a series of border regulations that were most directly related to the Serb people. Also, the change of priorities in its eastern policy led to the fact that in 1774, as a reward for mediation in peace concluding, the Habsburg Monarchy received Bukovina instead of Belgrade. Russia gained the right to protect Christians in the Ottoman Empire with the Peace of Kuchuk-Kaynardji, which gave it the opportunity to influence in Ottoman internal affairs. The mentioned clause turned out to be an important factor in the future development of Russian-

Turkish relations, which, despite the change of priorities and reorientation to Italy and the German states, the Habsburg Monarchy had to count on, which significantly reflected on the historical past of the Serbian people. Based on relevant sources and literature, the paper discusses the factors that influenced the integration of the Serbian National Corps in the period before the Serbian Revolution and the change in the aims of the uprising from improving the situation in Belgrade Pashalik to full independence.